

ПРАВАТА НА ДЕЦАТА, ЛИШЕНИ ОТ РОДИТЕЛСКА ГРИЖА, В АЛТЕРНАТИВНИ ФОРМИ ЗА ОТГЛЕЖДАНЕ И ВЪЗПИТАНИЕ

Божидара Кривиradeва

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В настоящата статия са представени детски права и най-вече едно от основните права на всяко дете, а именно то да бъде отглеждано и възпитавано в семейна среда. Направен е опит да се изясни какво разбираме под алтернативни грижи за деца, лишени от родителски грижи, домовски синдром и са очертани основните предизвикателства при реализиране на правата на децата, лишени от родителска грижа, чрез развитието на алтернативни форми за отглеждане и възпитание и стимулиране на родителите да задържат децата си в семействата.

Keywords: alternative family care, children care in special institutions of different types, children rights, social-pedagogical services for children and families

Признаването и спазването на правата на човека и на децата се явява едно от основните изисквания за функциониране на демократичното общество. Правата на децата произтичат от достойнствата и неповторимостта на човешкия индивид. Те често погрешно се идентифицират с основните нужди на детето или с изпълнението на задълженията на родителите и институциите, работещи с деца и семейства. А всъщност детските права следва да се разглеждат в същите пропорции, в които се разглеждат правата на човека, касаещи съотношението власт–личност. Това означава, че ако на детето принадлежи определено право, тогава държавата е задължена да осигури възможност то да ползва това право (Захарук & Бочан, 2011).

Република България през последните години извървя доста дълъг, но важен път по посока на съвременната и адекватна защита на правата и интересите на децата. С приемането през 2000 г. на Закона за закрила на детето у нас се постави началото на изграждане на система за закрила и защита на децата, съобразно Конвенцията за правата на детето, приета от ОС на ООН на 20.11.1989 г. и ратифицирана с решение на Великото Народно събрание в сила от 11.04.1991 г., а така също и Конституцията на Република България.

В съответствие с принципите, залегнали в чл. 3 ал. 2, 3 и чл. 4 на Конвенцията за правата на детето, Р България, като страна, приела международния документ, се стреми:

– да осигури на децата такава закрила и грижа, каквато е необходима за тяхното благосъстояние, като взема предвид правата и задълженията на родителите им, законните им настойници или други лица, отговорни по закон за тях, и за тази цел се предприемат всички необходими законодателни и административни мерки;

– да осигури институции, служби и услуги за закрила и/или грижи за деца-та, отговарящи на стандартите, установени от компетентните власти, особено в областта на безопасността и здравеопазването, а така също и по отношение числеността и професионалните компетентности на персонала им, чрез осъществяване на компетентен надзор над тях;

– да предприеме всички необходими законодателни, административни и други мерки за осъществяване на правата, признати в Конвенцията на ООН за правата на детето. По отношение на икономическите, социалните и културните права държавите – страни по Конвенцията, предприемат такива мерки, които съответстват в максимална степен на ресурсните възможности и при необходимост могат да разчитат на международното сътрудничество (по: *Конвенция за правата на детето, 1991*). Съгласно принципите, залегнали в Конституцията на Република България (в сила от 13.07.1991 г.): „семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото“ (чл. 14), „отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата“ (чл. 47, ал. 1), а „децата, останали без грижата на близките си, се намират под особена закрила на държавата и обществото“ (чл. 47, ал. 4).

За разлика от всички съществуващи до този момент нормативни документи Законът за закрила на детето (ЗЗД) поставя детето в позицията на активен правен субект, а не на пасивен обект на грижа и закрила. В закона се уреждат правата, принципите и мерките за закрила на детето, органите на държавата и общините и тяхното взаимодействие при осъществяване на дейностите по закрила на детето, както и участието на юридически и физически лица в такива дейности (ЗЗД, чл. 1). Държавата чрез този закон предоставя защита и гарантира основните права на детето във всички сфери на обществения живот, за всички групи деца, съобразно възрастта, социалния статус, физическото, здравословното и психическото им състояние, като осигурява на всички подходяща икономическа, социална и културна среда, образование, свобода на възгледите и сигурност.

Правителствата на Р България през последните години положиха и продължават да полагат усилия за предоставяне на качествени и своевременни мерки за социално-педагогическа грижа за децата и семействата. Разкрити са редица нови социално-педагогически институции, които отговарят на потребностите на населението, чрез които се цели правата на децата да бъдат защитени. В същото това време бяха закрити такива институции, които не съответстват

на съвременните социално-икономически условия и до известна степен дори нарушават правото на детето на уважение (Я. Корчак), „на специални грижи, помощ и закрила“ (Конвенция за правата на детето).

С повишаване на качеството на социалните услуги за деца и семейства и с пряката ангажираност на обществото към тях съвсем спонтанно се наложи и все повече се използва терминът „алтернативни грижи за деца, лишени от родителска грижа“. Една част от изследователите под „алтернативни грижи за деца“ визират преди всичко социално-педагогическите услуги за деца и семейства, изградени през последното десетилетие, а друга част от тях – всички съществуващи социално-педагогически услуги за деца и семейства, включително специализираните институции и институции в общността.

Под „алтернативна грижа за деца, лишени от родителска грижа“ ние разбираме:

- всяка „*алтернативна семейна грижа*“ (Прокоп & Прокоп, 2011), предоставяна на детето чрез настаняването му в приемно семейство или чрез предоставяне на възможността да бъде осиновено от семейство, което иска да отглежда и възпитава дете (деца), останало (и) без грижи от страна на биологичните родители;

- *грижа за деца, предоставяна в специализирани институции от интернатен тип*, така наречените домове за деца (дом за деца, лишени от родителска грижа; дом за деца с физически увреждания; дом за деца с умствена изостаналост (*Правилник..., 2011*) или услуги от резидентен тип (центрове за настаняване от семеен тип, центрове за временно настаняване, кризисни центрове, преходни, защитени и наблюдавани жилища или приюти), центрове за социална рехабилитация и интеграция (*Правилник..., 2011*).

През последните години, благодарение на активната намеса на редица международни и национални неправителствени организации, държавната политика бе насочена към затварянето на „традиционно съществуващи“ у нас специализирани институции за деца (домове за деца), в които бяха настанявани голям брой деца на различна възраст.

Създаването на тези домове в началото на миналия век се налага от нарастване на броя на децата, останали без родителски грижи и благодарение на лошите социално-икономически условия в резултат от две международни и няколко регионални войни, чрез които се цели освобождаването на поробени народи или освобождаване на територии, останали след военни действия в територията на други страни.

Това е било адекватно за времето си решение за защита на правата на децата при тези условия, но в началото на ХХІ век тези „традиционни“ алтернативни на семейството форми за отглеждане на деца, лишени от родителска грижа, се оказват неприемливи. В тях броят на децата е значително над възможностите и капацитета на работещите в тях за предоставяне на качествена социално-

педагогическа грижа. Независимо от това, че специалистите, работещи в тези „традиционни“ за нашата страна специализирани институции за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа, са квалифицирани, те нямат реална възможност да приложат индивидуален подход на работа, да покажат нужното уважение на децата поради големия брой деца, настанявани в една група (30–35 деца). Струпването на толкова деца на малко място и малкото възпитатели не стимулира развитието на децата и проявата на техните положителни личностни качества. Напротив, средата провокира предимно негативни прояви, изразяващи се в психическо и физическо малтретиране на по-малките деца от по-големите, арогантност, лъжа и т.н.

Поради това държавата предприема мерки за преструктуриране или закриване на тези „традиционни“ институции и насочи усилията си към разкриването на специализирани институции от нов тип, в които да бъдат предоставяни социално-педагогически услуги, гарантиращи правата на децата съобразно изискванията и потребностите на новото време и в съответствие с Конвенцията за правата на детето и редица други международни и национални документи. Чрез изграждането на нови алтернативни форми за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителски грижи (напр. центрове за настаняване от семеен тип), се цели осигуряването по възможно най-добрия начин на интересите на децата – гарантиране на тяхното здраве, социално, икономическо и културно благополучие, изграждането им като нравствени и отговорни личности, които да се включат активно в живота на обществото.

Въпреки това все още много домове продължават да отглеждат деца въпреки лошите условия. Факт е, че децата, настанявани в тях, се нуждаят от помощ и подкрепа, но липсата на ясни правила и процедури за тяхното спазване от страна на децата и работещите в тях води до предоставянето на неадекватна помощ и подкрепа. Стремжът да се запази спектърът от социално-педагогически услуги, да се използва съществуващата материална база доведе до редица вътрешни преструктурирания на домовете за деца (предоставяне на социално-педагогически услуги съобразно потребностите на децата, като дневни, седмични грижи и т.н.), но не доведе до съществено изменение в качеството на услугите.

Все още е наложително поэтапното закриване на съществуващите специализирани институции от интернатен тип за деца, лишени от родителска грижа (като алтернативни на семейството форми за отглеждане и възпитание на деца). Тези институции нарушават правото на детето да бъде отглеждано и възпитавано в семейна среда и/или близка до семейната среда. Те реално не могат да гарантират индивидуалния подход на възпитание и отглеждане на децата.

За да бъде осигурено реализирането на основните права на децата, а именно „правото на детето на уважение, правото на детето да бъде такова, какво-

то е“ (Я. Корчак) и правото на детето да се отглежда и възпитава в семейна среда и/или в близка до семейната среда, правителството на България предприе стъпки за организиране и развиване на алтернативните услуги за деца, лишени от родителска грижа, като цитираните по-горе центрове за настаняване от семеен тип. С настаняването на децата за кратък период в подобни алтернативни форми и връщането им след време отново в биологичните им семейства или настаняване за по-дълъг период в разширено семейство (при роднини), се реализира основното право на детето да познава своите родители, да живее с тях и да получава грижи от тях, „освен ако това не противоречи на висшите му интереси“ (*Конвенция...*, 1991, чл. 7 и чл. 9).

Краткият престой на детето в алтернативни форми за отглеждане и възпитание на детето, лишено от родителски грижи, и реализирането на целенасочена и професионална работа с родителя/родителите (биологичните майка и баща) с цел връщане на детето при тях е в съответствие с политиката на закрила правата на детето и най-вече в защита на правото му да познава и да бъде отглеждано от биологичните си родители. Когато това е невъзможно, специалистите, работещи в алтернативните грижи за деца, съвместно със социалните служби насочват усилията си към дълготрайно настаняване на детето в друго семейство (приемни родители или осиновители).

Краткият престой в алтернативните форми (напр. център за настаняване от семеен тип, в който могат да бъдат настанени до 10 деца) се налага и от факта, че при оставането за по-дълго време (например до една година) децата могат да развият така наречения „домовски синдром“ – усещането за отхвърляне, неприемане от биологичните родители. Това води след себе си до проблеми в социализацията и причинява редица психични травми, които са съвкупност от признаци, явления и симптоми, свързани с болестно състояние и проявяващи се в неадекватно поведение. Тези деца се нуждаят от силна подкрепа и имат нужда да бъдат приети. Чувстват се несигурни и развиват привързаност към хората, които се грижат за тях. В същото време живеят в страх от бъдещето, тъй като не знаят докога ще могат да живеят в това семейство. Потребността от наличието на много „значими възрастни“ води до известно разколебаване на поведението им и бързото приспособяване към личностните и професионалните качества на всеки специалист, работещ с тях.

Въпреки че децата в институциите от резидентен тип могат да получат индивидуална грижа, любов и приемане, когато пребивават повече от една година в тях, отново започват да проявяват различни отклонения в поведението си, свързани с осъзнаването (съзнателно или не), че нещо не е наред.

Правата на децата в алтернативните форми за отглеждане на деца, лишени от родителска грижа, до голяма степен са гарантирани, тъй като тези институции се доближават в значителна степен до физическата и духовна семейна среда. По този начин те реализират правата им на: жизнен стан-

дарт, съответстващ на физическото, умственото, духовното, моралното и социалното им развитие (чл. 27); специализирана защита и помощ (алтернативни грижи) от държавата, когато временно или постоянно са лишени от семейна среда (чл. 20); свободно изразяване на възгледите (ако са в състояние да ги формират) по всички въпроси, които се отнасят до тях, и те да бъдат вземани под внимание, изслушване при всякакви съдебни и административни процедури, отнасящи се до него (чл. 12); свободно изразяване на мнение; свободно получаване и споделяне на информация и идеи под различни форми (чл. 13); закрила от всички форми на насилие, нараняване или злоупотреба, в т.ч. малтретиране, експлоатация или сексуално насилие от страна на възрастните (чл. 19); развитие на личността, талантите, умствените и физическите способности до най-пълния им потенциал чрез образование, което да ги подготви за активен, отговорен живот в свободно общество (в т.ч. да развива у тях чувство на уважение към природната среда), дух на толерантност, разбирателство, мир, равенство (чл. 29) (Гюрова, 2002).

Въпреки определени постижения на национално равнище правата на децата у нас ще бъдат защитени (в контекста на Конвенцията за правата на детето) тогава, когато са налице следните условия:

- Когато системата за закрила на детето бъде променена из основи съобразно новите социално-икономически условия. Все още съвременната система за социална закрила и защита на децата не може да проработи ефективно, тъй като не са налице активни връзки и взаимодействие между отделните субекти в нея, чиито дейности се припокриват. Липсват ясно и точно дефинирани права и отговорности на всеки субект.

- Когато националните нормативни документи, касаещи защита и закрила на децата, са съобразени с основния международен документ за закрила на правата на детето (Конвенция за правата на детето), съдържат ясно и точно разписани процедури за бърза и адекватна защита на децата и семействата.

- Когато „традиционните“ институции от интернатен тип бъдат реструктурирани съобразно нуждите на децата и на обществото. Реорганизирането само на вътрешната среда на „традиционните“ институции и появата на „помалки“ и на пръв поглед нови социални услуги не променя характера на институцията. За да могат максимално да се доближат до семейната среда и да се създадат доверителни отношения между работещите в тях и децата, настанени да живеят в тях за определен период, новите алтернативни форми за отглеждане на деца, лишени от родителска грижа, трябва да са домове, които се използват от семейства, в които да присъстват топлината и уютът, нужни на всяко дете.

ЛИТЕРАТУРА

- Гюрова, В. (2002). *Културата по правата на детето. Шанс и предизвикателство за учителите*. С.
- Захарук, Т. & Бочан, Б. (2011). *Защита на децата в Република Полша. В: Социална закрила и защита на децата в Република България, Република Полша, Руска федерация, Словашка Република, Чешка Република и Федерална Република Германия*.
- Конвенция за правата на детето*. Приета от ОС на ООН на 20.11.1989. Ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991, ДВ, бр. 32/23.04.1991, в сила от 03.07.1991 г.
- Правилник за прилагане на закона за социално подпомагане*. В сила от 01.11.1998, послед. изм. ДВ. бр. 63/1608. 2011 г.
- Прокоп, И. & Прокоп, П. (2011). *Защита на децата в Чешката Република. В: Социална закрила и защита на децата в Република България, Република Полша, Руска федерация, Словашка Република, Чешка Република и Федерална Република Германия*.

RIGHTS OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN ALTERNATIVE FORMS FOR THEIR RAISING AND EDUCATION

Abstract. The article presents children rights and focuses especially on one of the basic rights – to be raised and nourished in a family setting. It presents an attempt to clarify the meaning and the understanding of „alternative cares for children who are deprived of family care“, „the institutionalization syndrome“ as well as it outlines some of the basic challenges when children rights are applied in practice when it comes to children without family care. The article stresses the need for development of alternative forms for raising and educating children as well as stimulating parents not to give up their children.

Assoc. Prof. Bozhidara Kriviradeva, PhD

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Faculty of Education
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: kriviradeva@abv.bg